

SİVİL TOPLUM: KAVRAMSAL DEĞİŞİM VE DÖNÜŞÜM

CIVIL SOCIETY: CONCEPTUAL ALTERATION AND TRANSFORMATION

Yrd. Doç. Dr. Seyfettin ASLAN

Dicle Üniversitesi İİBF Kamu Yönetimi Bölümü
seyfettinaslan2003@yahoo.com

ÖZ

Sivil toplum kavramı, eski Yunan'daki ilk kullanımı ve daha sonra 18. yüzyılda gündeme gelişi ve günümüzde tekrar popüler olması sırasında önemli değişim ve dönüşümler geçirmiştir.

Sivil toplum kavramı, Eski Yunan'dan 18. yüzyıla kadar devletle özdeş kullanılmaktaydı. Avrupa'da 18. yüzyıldan sonra Aydınlanma felsefesi ve burjuvazinin doğuşuyla birlikte sivil toplum, liberal düşüncede olduğu gibi birey ve toplulukların hak ve özgürlüklerinin bir alanı olarak devletten ayrılmaya başlamıştır. Fakat sivil toplum-devlet ayrışması tam olarak totaliter düşünce tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu gelenekte, sivil toplum, totaliter düşünce önünde bir engel olarak görüldüğünden, sivil toplumun ele geçirilmesi ve kontrol altına alınması üzerine yoğunlaşmıştır.

Günümüzde ise sivil toplum kavramı, daha fazla özgürlük ve demokrasi taleplerinin bir aracı olarak gündeme gelmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sivil Toplum, Devlet, Liberalizm, Totalitarizm.

ABSTRACT

The concept of civil society has passed important alterations and transformations during ancient Greek where it is mentioned firstly, then in the 18. century and today.

The concept of civil society had used identical with state from Ancient Greek to 18. century. After 18. century with the effect of Enlightenment and emerge of bourgeoisie civil society, had become a field of individuals and groups' rights and freedoms and so it started to separate in the direction of liberal thought in Europe. But separation of civil society and state had realized exactly by the totalitarian thought. In this tradition, civil society had to be seen as an obstacle to totalitarian thought so it had concentrated to capture and control civil society.

Today, the concept of civil society has become a current issue as a tool for claim of more freedom and democracy.

Keywords: Civil Society, State, Liberalism, Totalitarianism.

GİRİŞ

Son yıllarda tekrar gündeme gelen ve her kesim tarafından kullanılan sivil toplum kavramı gerçekte felsefe ve siyaset tarihinde köklü bir geçmişe sahiptir ve kavramın geçirdiği dönüşümler ve edindiği anlamlar dönemseller farklılıklar ve kimi zamanda karşıtlıklar sergilemektedir.

Sivil toplum kavramının üretken kullanımı kavrama muğlak bir nitelik kazandırmıştır. Liberal, totaliter ve daha sonra Marksist düşüncenin sahip çıktığı ve kendine göre anlamlandırdığı kavramın günümüzde genel kabul gören bir tanımı olduğu söylenemez. Bunun yanında tarihsel süreçte kavrama yüklenen anlam da değişmiştir. İlk kullanımından günümüze gelinceye kadar sivil toplum kavramı çok çeşitli değişim ve dönüşümler yaşamıştır. Dolayısıyla terminolojik bataklığa dönüşen kavram, sivil toplum alanını araştırmayı oldukça güçleştirmiş ve üzerinde anlaşılmasını neredeyse imkansız hale getirmiştir.

Sivil toplum kavramının içeriği kavramı inceleyen, üzerinde çalışan düşünürlerin toplum görüşüne göre yeniden biçimlenmiştir. Özellikle 16. yüzyıldan sonra siyasal yapı üzerindeki tartışmaların Fransız modeli ve Anglo-Sakson model olmak üzere iki ana grupta toplandığını ve 19. yüzyılda buna Marksist modelin eklenildiği söylenebilir. Fransız modeli, devlet-sivil toplum ilişkisinde devleti önceleyen, sivil toplumun egemenliğin devredilemez, sorgulanamaz olduğu aşkın devletin kontrolü altında olmasını savunan totaliter bir çizgi takip eder. Anglo-Sakson model ise, bireyi önceleyen ve sivil toplumu, devletin veya siyasal iktidarın toplum üzerindeki potansiyel baskısına karşı bir dengeleyici güç olarak düşünmektedir. 19. yüzyılda ortaya çıkan Marksist düşüncede, sivil toplum burjuva toplumu olarak kabul edildiği için olumsuz algılanmaktaydı. Fakat 1980'lerde ortaya çıkan gelişmelerin sol ideolojide sivil toplum kavramına bakışı değiştirdiği de bir gerçektir.

1980'li yıllardan itibaren sivil toplum kavramı, demokratik anlamda siyasi dönüşümlerin bir aracı olarak kullanılmaya başlanmıştır.

Bu çalışmada sivil toplum kavramının Antik Yunan'daki ilk kullanımından günümüze kadar geçirmiş olduğu değişim ve dönüşümler, Aristo, Locke, Paine, Ferguson, Tocueville, Bodin, Hobbes, Hegel, Marx ve Gramsci'nin düşünceleri doğrultusunda analiz edilmeye çalışılacaktır. Aydınlanma dönemine kadar devletle özdeş olarak kullanılan sivil toplum kavramı bu dönemle birlikte ortaya çıkan burjuva sınıfının ekonomik iktidarının yanında siyasal iktidarı da kontrol altına alma girişimlerinin bir sonucu olarak bireysel hak ve

özgürlükler bağlamında gündeme gelmiştir. Aradan iki yüzyıl geçtikten sonra kavram, 1980'lerde Sovyet Bloğunun dağılması sürecinde demokrasi bağlamında yeniden canlanmıştır. Ancak modern devlette mevcut olan sivil toplumun mutlaka demokratik sistemi destekleyici özellikler taşıyabileceği de bir gerçektir. Kavramdaki bu değişim ve dönüşüm çalışmanın ana konusunu oluşturmaktadır.

1. AYDINLANMA DÖNEMİNE KADAR SİVİL TOPLUM KAVRAMI

Her kavram gibi canlı bir varlık olan ve Eski Yunan'daki kullanımının ötesinde günümüzdeki içeriğini kazanması için uzun bir süreçten geçen sivil toplum kavramının (Yıldırım, 2003:227) düşünsel temelleri Antik Yunan'a kadar uzanır (Karadağ, 2003:48).

Sivil toplum kavramının felsefi kökleri Antik Yunan'da Aristoteles'in çalışmalarında görülmektedir. Kavram, Aristo tarafından siyasal toplumu belirtmek için *politike koinonia* olarak kullanılmaktadır (Yıldız, 2004:85). Aslında Aristo bilinen yazıları itibarıyla sivil toplum kavramını hiç kullanmamıştır. Roma hukukçularından Cicero'nun 1438 yılında yaptığı çeviri de, Aristo'nun siyasal toplum anlamında kullandığı *Politike Koinonia* kavramını Latinceye *civitas appelator* veya *societas civilis* olarak çevirdiği ileri sürülmüş (Cengiz vd. 2005:223; Çopur, 2009; Gönenç, 2001:12) ve bundan sonraki metinlerde de sivil toplum kavramının tarihsel kökenlerine yapılan her atıfta Aristo'nun kullandığı kavram başlangıç noktası olarak kabul edilmiştir.

Eski Yunan'da *oikos* ile *polis* ayrımı olduğunu söyleyen Aristo'da Politike koinonia *polise* karşılık gelmektedir. Oikos insanın duyumlarını ve güdülerini yaşadığı yerdir. Polis ise, insan aklının, insan aklının yansıması olan dilin sergilendiği mekândır. Polis mensubu yurttaşlar eşit ve hür olarak ortak sorunlar üzerine karşılıklı akıl yürütmekte, fikirlerini müzakere ederek ortak akı, ortak fikri, ortak sözü oluşturmaya çalışmaktadırlar. İnsan *polis*'de insan olmakta, insanlığını yaşamakta ve hayata geçirmektedir. İnsan *oikos*'da kalsaydı *zoon politikon* olarak nitelenemezdi. Polis uygarlığın evidir. İnsan ancak *polis* yurttaşı olması durumunda varlık ve değer kazanmaktadır (Yıldız, 2004:85-86). Aristoteles'in polis olarak ifade ettiği alan, yurttaşın özel alanının dışında kalan sivil toplumla özdeş olan siyasal toplumu niteleyen alandır.

Aristo, yurttaşların, kentlilerin, oluşturduğu politik düzen dediği *Politike Koinonia* kavramını siyasal toplum anlamında kullanırken, devlet ve toplum arasında bir ayrıma gitmez (Özer, 2008:87; Doğan, 2002:9; Cengiz vd. 2005:223). Bu yüzden politik toplum tek,

homojen, örgütlü, birleşmiş ve bütünleşmiş bir yapıyı temsil eder (Cengiz vd. 2005:223). Aristo'da ilkel olmayan, medeni anlamında kullanılan (Çopur, 2009; Yıldırım, 2003:227) sivil toplum herkesi kuşatan ve hakim olan siyasal toplumla özdeşti (Çaha, 1994:81; Gönenç, 2001:13; Özer, 2008:88) ve bu siyasi toplumda site içinde farklılığa rastlanmaz ya da hoş karşılanmazdı (Kukathas, 1998:61). Aristo'ya göre, sivil toplum, bireysel çıkarlardan bağımsız olarak konulan ve kamusal iyiliği sağlamayı hedefleyen kurallara uygun olarak yönetilen toplumdur (Karadağ, 2003:48; Özer, 2008:87).

Aristo'nun modern öncesi kavramı olan sivil toplum, erkek köle sahiplerinin özgür ve eşit toplumuydu (Therborn, 1999:67). Bu dünyada yurttaş mertebesine erişmeyenler yani yabancı ya da köle gibi siyasal toplumun yönetim mekanizmalarında yer almayanlar sivil toplumun üyesi olarak kabul edilmemekteydi. Yasalarla belirlenmiş kurallar sistemi içindeki özgür ve eşit kabul edilen yurttaşlar siyasal toplumu oluşturmaktaydı (Yıldız, 2004:86; Yıldırım, 2003:227). Nüfusa oranla çok küçük bir azınlık oluşturan yurttaşların politika yapma imtiyazına sahip olduğu "Polis"lerde politika, bugünkü demokratik politika gibi herkesi kapsamaktan, çoğulcu ve yarışmacı olma niteliklerinden uzaktı (Yıldırım, 2003:227).

Atina polisi için kurgulanan politik toplumla özdeş kabul edilen sivil toplumun kavramsallaştırılması, Orta çağdaki kent devleti için Roma hukukçularının (Aquina'lı Thomas, Albertus Magnum vb.) söylemin de paralel bir anlamda kullanılmıştır (Cengiz vd, 2005:223). Ortaçağ toplumsal yaşamının hem dünyevi hem de manevi boyutuna egemen idare, bu toplumun "sivil alan" tanımına uzak olduğunu göstermektedir. Bütün alanlar, kilise ve devlet tarafından düzenlenen ve yönetilen kamusal alan durumundaydı. Dolayısıyla halkın alanı, devlet ve kilise kontrolünde olduğu için ibadet ve duaların nasıl yerine getirileceğini kilise belirlerken, vergilerin toplanması ve üretimin sürdürülmesinde idareciler yetkiliydi (Olgun, 2005:39-40). Ortaçağ Avrupa'sının feodal yapısı, toplumun Kilise ve Kralın gücüne karşı bir sivil alan oluşturmalarını engelleyecek nitelikteydi.

Avrupa'da feodalizmin ve daha sonra mutlakliyetin çözülüşü ile modernizmin kuruluş süreci kavramın geleneksel kavrayıştan modern kavrayışa geçişine de yol açmıştır. Bu kırılmaların seyri ile devlet-sivil toplum özdeşliği yerini devlet-sivil toplum karşıtlığına bırakmıştır (Cengiz vd, 2005:223).

2. AYDINLANMA DÖNEMİNDE SİVİL TOPLUM

Sivil toplum-politik toplum ilişkisi açısından Batılı toplumlarda biri İngiltere ve Amerika'da uygulanan Anglo-Sakson model, diğeri ise Fransız modeli olmak üzere iki farklı gelenekten söz edilebilir. Bu iki sivil toplum modeli arasında derin tarihsel, kültürel, gelenek ve tecrübelerden kaynaklanan temel farklılıklar vardır. İngiltere ve Amerika'da, İskoç Aydınlanması çerçevesinde gelişen liberal gelenek sivil toplum-politik toplum ilişkisini belirleyen temel dinamiktir. Bu ülkeler, tarihsel ve toplumsal birikimlerini modern kurumlarla sentezleyerek politik toplumun merkezi belirleyiciliğinden çok, aristokratların ve yerel toplulukların uzlaşmasıyla oluşan geniş tabanlı sosyal dinamikler tarafından yönetilmektedir. Tarihsel ve toplumsal birikimleri ve tecrübeleri göz ardı ederek, kurucu aklın rehberliğinde yeni bir toplum yaratmayı tercih eden Fransa'da görülen sivil toplum modelinde ise, politik toplum merkezi bir konumda yer almakta ve toplum yukarıdan aşağıya doğru politik toplumun öngörülere istikametinde dönüştürülmektedir (Hira-Şan, 2009). Fransız modeli, Bodin, Hobbes ve Hegel gibi düşünürlerin temsil ettiği devlet eksenli siyasal düşünce geleneğini, Anglo-Sakson model ise Locke, Smith ve Ferguson'un temsil ettiği birey eksenli siyasal düşünce geleneğini oluşturmuş ve bu iki geleneğin dışında gelişen üçüncü bir çizgi de Marx ve takipçileri tarafından geliştirilmiştir (Çaha, 2007:17-18).

2.1. Modern Burjuva Toplumu Temelinde Sivil Toplum Anlayışı

16. yüzyıldan itibaren, biri otoriter siyaset düşüncesi diğeri devletin sadece toplumsal irade ile sınırlı olmayıp, aynı zamanda temel hak ve hürriyetlerle desteklenen hukukun üstünlüğü ilkesiyle de sınırlı olduğu klasik liberal anlayış olmak üzere iki temel siyaset düşüncesinden söz edilebilir (Çaha, 2003:83). Feodal yapının çözülmeye başlaması bu iki temel siyaset düşüncesinin belirginleşmesine katkıda bulunmuştur.

Feodal yapı yeni oluşan burjuvazinin gelişmesinin önünde bir engel oluşturmuş ve yaşanan ekonomik değişimler, toplumsal ilişkiler ve örgütlenmelerde de bir dönüşümün yaşanmasını zorunlu kılmıştır (Yıldırım, 2003:229). Böylece, sivil toplum kavramı, bu dönemde, ilk defa Fransız devrimi öncesi, Avrupa'da krallıkların baskıcı yönetimlerine karşı özgürlükçü düşüncelerin dayanağı olarak Aydınlanma filozofları tarafından despotik bir toplumun karşıtı anlamında daha önceki kullanımlardan çok farklı bir şekilde kullanılmıştır (Aktay, 2009; Yıldırım, 2005:64; Çaha, 1994:81; Hendriks, 2006:488). Özellikle İskoç Aydınlanmacıları, sivil toplumu devlete karşı olmaktan çok, despotik ve mutlakiyetçi devletin gücünü dengeleyecek bir alan olarak düşünmekteydiler. Bir başka deyişle, sivil toplumu,

toplumun devlete karşı kendi haklarını koruyabileceği, aynı zamanda devletin topluma müdahalesinin sınırlandırılabilmesi bir alan olarak görmekteydiler (Doğan, 2002:41; Özer, 2008:89). Zaten hukukun üstünlüğü, minimal devlet, toplumsal farklılaşma, piyasa ekonomisi, bireysel, sosyal özgürlük ve küreselleşme gibi liberal düşüncenin temel kavramları da sivil toplumun gelişmesini sağlayan (Çaha, 2005a:17;Abay, 2009) ve dolayısıyla siyasal toplumun mutlak egemenliğini yumuşatan bir yapının oluşmasına uygun kavramlardı.

Liberal modelde, devlet, piyasa ve sivil toplum olmak üzere üç farklı etkinlik alanı mevcuttur. Sivil toplum alanı devletin temsil ettiği politika alanı ile piyasa alanı dışındaki üçüncü alandır ve gönüllü örgütlenmeye dayalı, kendi kendini yöneten, devletten bir dereceye kadar özerk yapıları içinde barındırır (Tosun, 2005a:26). Bu modelde, sivil toplum ile devlet birbirinden ayrı fakat yan yana çalışabilen iki ayrı kurumdur (Karadağ, 2003:49; Beckman, 1999:4; Gülalp, 2002:277). Bu geleneğe göre, özel alanda ve sivil toplumda bireyler kendi iyilerinin peşinde koşacaklardır (Müftüoğlu, 2003:230). Sivil toplumun toplumsal farklılaşma, toplumsal örgütlenme, gönüllü birliktelik, toplumsal düzeyde özerkleşme ve baskı mekanizması oluşturma gibi koşullarının, demokrasinin geliştiği liberal toplumlarda ortaya çıkması, toplumsal ve siyasi yapıyı etkileyip devleti sınırlandırması ihtimali diğer rejimlere oranla çok yüksektir. Bu modelde devlet ile sivil toplum birbirinden farklı fakat birbirine yardımcı olan, destek veren iki kurum görünümündedir.

Liberal filozofların iktidarın sınırlandırılmasında kullandıkları başlıca araçlardan biri devlet öncesi durum varsayımıydı. Devletin var olduğu toplumsal durumun karşısına devlet öncesi doğa durumu konulmakta ve böylece devlet dışı alanla devlet alanının birbirinden ayrılması hedeflenmekteydi. Bu aynı zamanda devletin haklara müdahalesinde hangi noktaya kadar meşru olacağı ve hangi noktadan itibaren hukukun dışına çıktığını saptamaya yönelik bir çabaydı (Doğan, 2002:41). Nitekim, sivil toplum kavramının, 18. yüzyılda Avrupa'da ilk kez toplumsal sözleşme kuramları bağlamında ortaya atıldığı *doğa durumu'nda yaşayan insanların, kendi aralarında sözleşerek uygarlık durumu'na geçtikleri* (Tunçay, 2009b; Özer, 2008:88) söylenmektedir. Bu şekilde, tarihsel bir olay olarak, aileden sonra gelen bir topluluk yaşamı olan ve bireylerin bir araya gelerek toplumsal sözleşmeye dayalı olarak kamu alanına oluşturan sivil toplumu gerçekleştirdikleri (Çaha, 1994:81) ileri sürülmüştür. Öte yandan, toplumsal sözleşmelerle ortaya çıkan ve sivil toplum olarak düşünülen toplumun, ancak devletle ve devlet içinde var olabileceğini (Yıldırım, 2003:229) söylemek gerekir.

17. ve 18. yüzyıllardan sonra sivil toplum kelimesi ‘doğa durumu’ndan ‘siyasal toplum’a geçme anlamında kullanıldığı gibi, bir şehirli gereksinimi olarak hürriyet, hak ve yükümlülükleri ifade eden bir kavram olarak da kullanılmaya başlanmıştır (Abay, 2009).

Sivil toplumu ahlakın kaynağı olarak düşünen ve kavramın gelişimine katkı yapan İskoç Aydınlanmacıları (McLaverty, 2002:303) Ferguson ve Smith, değerlerin monarşi veya kilise gibi dışsal kurumlardan ziyade halktan kaynaklandığını ileri sürmüşlerdir (Hendriks, 2006:488; Sarıbay, 2009).

İskoç Aydınlanmacılarından ve toplumsal sözleşme kuramcılarında Locke (1632-1704)’a göre, insanlar doğa durumunda özgür ve mutlu oldukları halde yasaların (doğal hukuk) uygulanışını denetleyen ve doğa yasalarına aykırı davranışlara karşı yaptırım uygulayan adil bir yargıcın eksikliği ve öç alma duygusundaki ölçsüzlükten dolayı toplumsal bir sözleşme yapmak zorunda kalmışlardır (Gönenç, 2001, 15; Karadağ, 2003:48; Tunçay, 2009b:265; Doğan, 2002:61; Çaha, 2007:36-37). Locke, toplumsal sözleşmeden sonra da doğal yasaların geçerliliğini sürdüreceğini yani sivil toplum oluştuktan sonra da insanların sahip oldukları vazgeçilmez (doğal) haklar aracılığıyla güven içinde yaşayacaklarını ve bu hakları dolayısıyla egemenin yetkilerinin de sınırlandırılmış olduğunu (Gönenç, 2001:15; Karadağ, 2003:48; Çaha, 2007:38) ileri sürmektedir.

Locke’a göre, siyasal otorite bireysel özgürlüklerin kamusal alandaki bir güvencesidir. Başka bir deyişle, bireylerin içinde kaybolup gidecekleri bir siyasal otorite değil, kendi mülkiyetlerini (yaşam, özgürlük ve mal) koruyacak nitelikte bir siyasal yapı söz konusudur (Çaha, 2007:36); dolayısıyla siyasal otorite, doğal hukukun sivil toplumdaki uzantısının bir hizmetçisi durumundadır (Çaha, 2007:39).

Locke’a göre, otoriter devlete karşı bir güç olan sivil toplum, doğal olarak meşru gücünün dışına çıkma eğiliminde olan devletin gücünü dengeleyen örgütsel hayatın alanıdır (Fioramonti, 2005:68). Modern burjuva toplumunun doğuşuna tanıklık eden Locke, bu yeni sınıfın ekonomik ve siyasi taleplerinin karşılanmasına zemin oluşturacak olan bireysel hak ve özgürlüklerin artırılması ve otoriter devletin gücünün sınırlandırılması gibi liberal yaklaşıma uygun konulara değinmiş ve böylece despotik devlete karşı sivil toplum alanını genişletmeye çalışmıştır.

Locke’un dokunulmaz haklar olarak adlandırdığı yaşama hakkı, özgürlük ve mutluluğun sağlanmasını siyasal sistemin amacı olarak ortaya koyması, yurttaşların, parlamento aracılığı ile siyasal sistemin işleyişine katılmaları, devlet erkinin bölünmesine

dayalı çoğulcu yapı, sivil toplumun ana özelliklerini kısaca ortaya koymaktadır. Locke sivil toplum kavramını siyasal toplum ile özdeş olarak kullanmaktaydı. Fakat bu dönemde sivil toplumla (devlete) ilgili mutlakiyetçi devlet anlayışı yerini devletin sınırlandırılmasına bırakmıştı (Doğan, 2002:69; Çaha, 2009). Zaten, yönetimin halkın güvenini kaybedip dağılmasıyla toplumun dağılmayacağını ve devletin bir zorunluluk olarak toplumdaki sonradan ortaya çıkmış olduğunu söylemesi, Locke'ta, sivil toplum devlet özdeşliğinin kesin çizgilerini kaybettiği anlamına gelmektedir (Karadağ, 2003:48; Gönenç, 2001:16; Doğan, 2002:66). O'na göre, toplumun, meşru bir hak olarak hukuku çiğneyen yöneticiye karşı isyan edebilmesi, devlet ile toplumu ayrı düşündüğünü göstermektedir. Nitekim Doğan'a göre, devletin yetkilerini sınırlamak için doğal durumu ustaca düzenlemiş olan ve devleti bir yapay kurum mertebesine indirmiş olan Locke, böylece devleti doğuran kurum özelliğini topluma vermiş ve liberal öğretideki toplum-devlet ayrılığının kalıcı tohumlarını ekmekte önemli katkı sağlamıştır (Doğan, 2002:69).

İskoç aydınlanmacılarından Smith, demokrasi ve sivil toplum gibi kavramların içerdiği ahlaki boyuta dikkat çekmiştir. Adam Smith, kendi çıkarına kendisi sınır koyan rasyonel birey portresi çizmiş ve buna 'prudent man' (sağgörülü insan) demiştir. Böyle bir bireyin dostluğa dayanan sempati ve güven olmak üzere iki özelliğe sahip olduğunu ve özellikle güvenin sivil toplumun tamamlayıcı unsuru ve çimentosu olduğunu vurgulamıştır (Hira-Şan, 2009; Sarıbay, 2009).

Sivil toplumun, kendine ait ilkeleri olduğunu söyleyen İskoç aydınlanmacısı Adam Ferguson (1724-1816), 1767 yılında yazdığı *Sivil Toplum Üzerine Bir Deneme* adlı eserinde *sivil toplum* kavramını, teknik ya da dar anlamda *doğa hali*'nin karşıtı, düzenli yönetim ve siyasi bağılılığı olan bir toplum kısaca *devlet* anlamında değinirken, geniş anlamda *medenileşme* yani ilkel ya da vahşi toplumun ve tüm despotizm türlerinin karşıtı *uygar* bir toplum olarak kullanmaktaydı (Gönenç, 2001:17; Çaha, 2007:35; Hira-Şan, 2009; Özer, 2008:88-89).

Sivil toplum kavramını ilk kez eserinde başlık olarak kullanan (Doğan, 2002:71) Ferguson'a göre, *despotizme bürünen politik toplum (devlet), bireyleri pasifleştirir, vatandaşları kendi haklarından mahrum bırakır ve bunu sağlamak için de geniş bir bürokratik düzenden yararlanır. Korku, güç ve militarizmi kullanarak kamusal alan üzerindeki her çeşit tartışmayı engelleyerek tekil kamusalığa neden olur* (Yıldırım, 2005:63). Ferguson, iktidar ve zenginliğin bozucu etkilerine karşı koymanın ve kamusal ruhu yaratmanın en iyi yolunun, vatandaş birliklerinin kurulması ve bunların güçlenmesinin teşvik

edilmesi olduğunu ifade eder (Doğan, 2002:80; Özer, 2008:89). Öte yandan sivil toplumun iyi olduğunu fakat yönetici ve askerlerin sivillerden ayrılmasının yönetimi tehlikeye atacağını söyleyerek (Gönenç, 2001:18; Doğan, 2002:78) sivil toplumu devletten ayrı bir yaşam alanı olarak görmez. Ferguson'a göre, bu iki alan özdeştir ve öyle kalmalıdır. Sivil toplum, kendi kültürel başarılarını ve kamusal ruhunu olduğu kadar, mekanik ve ticari zanaatlarının da düzenli yönetim ve hukuk devleti ve güçlü askeri savunma yoluyla koruyan ve zarifletiren bir siyasal düzen tipidir (Hira-Şan, 2009; Çaha, 2007:35-36). Ferguson, despotik siyasal toplumun sivil toplum alanını daralttığını, birey hak ve özgürlüklerini sınırlandırdığını ve bunun önüne geçmek amacıyla kamusal ruhun canlanması için vatandaş birliklerinin kurulması ve güçlendirilmesi gerektiğini söylemesine rağmen son aşamada siyasal toplum ile sivil toplum alanının ayrılmasının yönetim için tehlike oluşturacağı endişesiyle karşı çıkmaktadır.

Devlet ile sivil toplum ayırımına değinen düşünürlerden biri olan Thomas Paine (1737-1809), 'Common Sense' adlı eserinde, *Bazı yazarlar, toplumla hükümeti öylesine birbirine karıştırmışlardır ki, ikisi arasında ya çok az bir ayırım yapılmakta veya hiçbir ayırma yer verilmemektedir, hâlbuki ikisi sadece ayrı olmayıp aynı zamanda farklı kökenlere de sahiptirler. Toplum bizim istediklerimizin, hükümet ise kötülüğümüzün ürünüdür; toplum duygularımızı birleştirerek pozitif anlamda, hükümet ise kötülüklerimizi sınırlayarak, negatif anlamda mutluluğumuzu artırır. Biri ilişkiye girmeyi teşvik eder, diğeri ayrımlar yaratır. Birincisi bir patrondur, ikincisi ise bir cezalandırıcı,* diyerek siyasal otorite ile sivil toplumu birbirinden ayırmaktadır (Tunçay, 2009b:660; Doğan, 2002:81; Özer, 2008:89). Öte yandan iddia edildiği gibi, biçimsel hükümetin yıkılmasıyla toplumun dağılacağı bir gerçek olmaktan o kadar uzaktır ki, hükümetin ortadan kalkması, tersine bir etkiyle toplumu daha sıkı sıkıya birleştirir (Tunçay, 2009b:664) demesi de Paine'nin toplumu devletten ayrı bir alan olarak düşündüğünü göstermektedir.

Devleti sivil özgürlükler için potansiyel bir tehlike olarak gören Paine, sivil toplumun kendi kendini organize ettiği ve siyasal iktidarın hukukla sınırlandırıldığı, sivil toplum önceliğine dayalı bir modeli çözüm olarak sunmaktadır (Doğan, 2002:85; Yıldırım, 2005:64). Paine, devleti değil özgürlüklerin egemen olacağı bir toplumu yüceltmekte ve toplumu idealize ederken sivil toplumun kendi kendine yeterliliğini vurgulamakla siyasal toplumu neredeyse sadece sivil toplumun yararlandığı araçlardan biri düzeyine indirmektedir (Doğan, 2002:84).

Sivil toplumun ilk modern teorisyeni olarak kabul edilen (Müler, 2006:319-320) ve sivil toplumu, demokratik değerleri ve sosyal sermayeyi teşvik eden örgütlü yaşam alanı (Fioramonti, 2005:70) olarak gören Alexis de Tocqueville (1805-1859), modern siyasi yapının tepesinde yoğunlaşan çoğunluğun gücünün, merkezi iktidar tarafından kötüye kullanılma ihtimaline karşı örgütlü toplum olan sivil toplum olgusuna dayanmıştır (Erdoğan, 2005:681; Yıldırım, 2005:64). Bunun için despotik siyasal iktidarın, devlet kurumlarının doğrudan denetimi dışında kalan sivil birliklerin oluşturulması ve geliştirilmesi yoluyla kayıt altına alınması ve sınırsız iktidarının bu şekilde sınırlandırılmasının yerinde olacağını söylemektedir. O'na göre, *devletten bağımsız, çoğulcu ve örgütlü bir sivil toplum, demokrasinin olmazsa olmaz koşuludur. Her kim devlet ile sivil toplumun birleşmesini teşvik ederse, demokratik devrimi tehlikeye atmış olur. Önünde toplumsal engeller olmayan devlet iktidarı her zaman tehlikeli ve sakıncalıdır* (Hira-Şan, 2009). Toplum devletten ayrı bir yaşam alanı olarak gördüğünü çok açık bir şekilde dile getiren Tocqueville (Doğan, 2002:97) sivil toplumun despotik devletin baskısına karşı sivil birlikler oluşturması ve geliştirmesi gerektiğini ve bunun da demokratik yönetimlerin ortaya çıkmasında çok büyük katkı yaptığını ifade etmektedir.

18. yüzyıl liberal düşünürleri sivil toplumu özel olarak devlete karşı olmaktan ziyade despotik ve mutlakiyetçi devletin iddialarını dengeleyecek bir alan olarak düşünmekteydiler. (Erdoğan, 2005:677) Sivil toplumun, devletin dışında bir varlığı, örgütlenmesi ve ilkelerinin olduğu kabul edilmekle birlikte bireysel hak ve özgürlükleri destekleyen bir devlet yapısı ile uyumlu çalışması öngörülmekteydi.

2.2. Modern Burjuva Sivil Toplumuna Eleştirel Yaklaşım

Devleti aşkın bir varlık olarak tasavvur eden düşünürler, sivil toplumu, metafiziksel, soyut ve kuşatıcı bir devleti ortaya çıkaran geçici bir mekanizma olarak formüle etmişlerdir. Bu insanüstü devlet anlayışı, sınırlandırılmaz, kimseye hesap vermez, kimsenin etkisinde kalmaz ve her tür yanıştan arınmış olarak, evrensel, rasyonel ilkelere göre işler (Çaha, 2007:29). Devleti insanüstü ve tek gerçek olarak algılayan despotik veya aşkın devlet taraftarları ile devletin sivil toplumla özdeş olduğunu ve ikisinin de ortadan kaldırılması gerektiğini belirten Marksist düşünürler, bireyin karşısında devletin yetkilerini sınırlandırmayı amaçlayan modern burjuva sivil toplum anlayışına karşı bir düşünce geliştirmişlerdir.

Burjuvaziyi ilk kez ayrı bir zümre olarak gören (Doğan, 2002:43) Jean Bodin (1530-1596), bütün vatandaşlar ve tebaa üzerinde mutlak egemenliği bulunan ve kanunla

kısıtlanamayan yarı-tanrısal bir devlet anlayışı geliştirmiştir. Siyasal iktidarın elinde yoğunlaşan egemenlik, sınırsız ve mutlak olmanın yanı sıra bölünmez ve devredilemez bir nitelik taşımaktadır. Böylece, toplumun kaderini belirleyen mutlak ve sürekli bir otoriteyi ifade eden devlet yapılanmasında sivil topluma yer verilmemiş ve inisiyatif tanınmamıştır (Çaha, 2007:20; Tunçay, 2009b:183,192).

Bodin, sivil toplumu, *en yüksek egemenliğin örgütlenme biçiminin* yani devletin bir parçası olarak görmektedir. Bodin’de, sivil toplum, devletten bağımsız ya da devlete karşı özerk bir unsur değil, devletin bir bakıma *mütemmim cüzü* niteliğindeki bir unsurdur. Egemenliğin bölünmezliğiyle devletin bütünlüğünü garanti altına almayı amaçlayan (Doğan, 2002:42-43) Bodin’de toplumu her yönüyle kuşatan bir devlet idealize edilmektedir. Kilise, ara kurumlar ve geleneklere olumsuz bakması onun devlet karşısında özerk alanları reddettiğini göstermektedir. Böyle bir saptama Bodin’de devlet-toplum ayırımının bulunmadığı sonucunu vermektedir (Doğan, 2002:45-46).

Genellikle, 16. yüzyıldan günümüze devlet ve toplumla ilgili liberal ve otoriter olmak üzere iki ana siyasi düşünceden söz edilebilir. Otoriter siyasi düşünceye göre, toplumdan bağımsız olarak gelişen devlet, toplumun üzerindedir ve ayrı bir kişiliğe sahiptir. Bu anlayışta devletin meşruiyeti kendindedir (Çaha, 2003:83) Öte yandan, bu iki ana düşünceyi genel olarak “birey-eksenli” ve devlet-eksenli olarak tanımlayan Abay’a göre, sivil toplum kavramı da bu iki düşünce etrafında şekillenmektedir. Temsilcileri arasında Hobbes (1588-1679) ve Hegel (1770-1831)’in bulunduğu devlet eksenli yani transandantal gelenekte, sivil toplum, metafiziksel, soyut ve kuşatıcı bir devlete taşıyıcı bir mekanizma olarak formüle edilmiştir. İnsanüstü bu devlet anlayışı sınırlanamaz, kimseye hesap vermez, kimsenin etkisinde kalmaz, her tür yanlıştan masum, evrensel, rasyonel ilkelere göre işleyen ve yalnızca Tanrısal buyruklara hesap verebilecek bir anlayışa dayanmaktadır (Abay, 2009; Çaha, 2007:29).

Mutlak otoriteyi bireylerin güvenlik ihtiyacına dayandıran, mutlakiyetçi rejimin İngiliz versiyonunu geliştiren, mutlak ve güçlü bir siyasal erkin ortaya çıkışını rekabet, yarış ve çatışma halindeki insan doğasının barış içinde yaşama özlemine dayandıran (Çaha, 2007:20-21) Hobbes’a göre, doğanın eşit yarattığı, özgürlüklerine düşkün olan ve başkalarına da hükmetmeyi seven insanlar arasındaki eşitlik iki kişinin aynı şeyi istemelerinden dolayı düşmanlığa dönüşür ve güvensizlik herkesin birbirine düşman olmasına neden olur (Doğan, 2002:48; Hobbes, 1995:127; Tunçay, 2009b:210). Hobbes’a göre, *devlet olmadıkça, herkes herkese karşı daima savaş halindedir* (Hobbes, 1995:94; Tunçay, 2009b:211). Hobbes’a göre, sanat, ticaret, tarım ve denizciliğin olmadığı doğal durumda insan hayatı kötü, vahşi ve

kısadır. İnsanlardaki bu ölüm korkusunu yenmek, herkesin herkesle yaptığı sözleşme sonucu oluşan topluluk olan devlet veya Latince civitas'ın, insanların tümünü korku altında tutan gücü sayesinde (Gönenç, 2001:14; Doğan, 2002:51; Karadağ, 2003:48; Hobbes, 1995:130; Tunçay, 2009b:229-230).

Hobbes'un devletinde, tek yasa koyucu olan egemenin bu gücü devredilemez ve sorgulanamaz (Hobbes, 1995:148) olduğu için egemen kişi veya grup hiçbir kurala bağlı olmadan keyfi bir yönetim sergilemektedir. Sözleşmeyi devleti güçlendirmek için kullanan Hobbes'da, (Gönenç, 2001:14) bireyin çatışmacı ve öteki için düşman niteliği taşıyan karakteri ve doğa durumundan bir kez kurtulduktan sonra tekrar ona dönmeme düşüncesi devletin sivil topluma önceliğini ve totaliter rejimi zorunlu kılmıştır (Karadağ, 2003:48; Doğan, 2002:49; Aktay, 2009). Hobbes'un anlayışına göre, politik otoritenin mutlak iradesi toplumsal yaşamın tüm titreşim noktalarına yayılarak monoton, homojen ve türdeş bir kamusal alan ortaya çıkar (Çaha, 2007:21; Doğan, 2002:58). Sivil toplum ile devlet ayrımının farkına varan (Karadağ, 2003:48) Hobbes'a göre, doğa durumunda birbirinin kurdu olan insanlar toplumsal sözleşme ile devlet kurumunu oluşturmuşlardır. Hobbes, insanların çatışmacı karakterlerinden dolayı devletin, sivil topluma öncelikli ve hakim bir konumda olmasını istemekte ve böylece toplumsal çoğulculuk ve farklılığı, yöneticinin şahsında tek bir iradeye dönüştüren totaliter bir rejim öngörmektedir.

Sivil toplum kavramını devletten büyük ölçüde ayrılmış, karmaşık bir sosyal düzen olarak ele alan ilk ve en başarılı düşünürün Frederich Hegel olduğu söylenebilir (Gönenç, 2001:21; Özer, 2008:89; Çopur, 2009; Özyılmaz vd. 2008:210; Hira-Şan, 2009).

Hegel'e göre, oluşumu aile ve devletten sonra da olsa sivil (burjuva) toplum, aile ile devlet arasında kalan ahlaki hayatın alanıdır (Erdoğan, 2005:678; Doğan, 2002:107; Gönenç, 2001:21; Özer, 2008:89; Çopur, 2009; Hira-Şan, 2009) ve bu alanı pazar ekonomisi, sosyal sınıflar, ekonomik şirketler, bireyler, dini ve profesyonel olmak üzere devlete bağlı olmayan her tür kurum ve kuruluşun kuşattığını (Gönenç, 2001:22; Çaha, 1994:81) ileri sürmektedir.

Hegel'in düşüncesinde sivil toplum, çıkar çatışmaları esasına dayanan burjuva toplumu (bürgerliche gesellschaft) ile eşdeğerdir. Bu çıkar çatışmalarının önlenmesi ise, devlet sayesinde mümkün olabilir (Karadağ, 2003:48; Mardin, 2008:14; Bayraktar, 2005:13; Çaha, 1994:82; Tunçay, 2009a; Sarıbay, 2009; Doğan, 2002:106). Fakat O'na göre, siyasi toplumdaki ayrı bir alan olan sivil toplum alanının kendi kendini yok etme potansiyelinden dolayı devlet tarafından düzenlenmesi ve egemenlik altına alınması gerekir (Özyılmaz,

2008:210; Erdoğan, 2005:678; Bayraktar, 2005:13). Bunun nedeni, sivil toplumun, özel çıkarların rekabeti, özellikle de ticaret burjuvazisinin kazanma hırsı yüzünden kendi içinde çatışmacı ve dolayısıyla istikrarsız (Erdoğan, 2005:678) olması ve kendi başına doğal ve insani bir durum olarak görülmemesidir (Hira-Şan, 2009). *İnsan yalnızca devlet içinde rasyonel bir varlığa sahip olabilir ve insan tüm varlığını devlete borçludur* (Gönenç, 2001:26) diyen Hegel, devletin kaçınılmazlığını vurgulamak için sivil topluma tamamen olumsuz bir anlam yüklemiştir (Çaha, 2007:23-24; Doğan, 2002:146). Hegel, seküler bir Tanrı devleti yaklaşımından hareketle sivil toplumu her birimiyle denetleme ve düzenleme hakkını politik iradeye verir (Yıldırım, 2005:62). Sivil toplumu ortadan kaldıracak totaliter bir devlet modeli öngören Hegel, devlet-sivil toplum ayrımının farkında olduğu halde, bireyi ve sivil toplumu mutlak özgürlük olarak nitelendirdiği mutlak devletin kontrolünde düşünmektedir (Doğan, 2002: 158-159). Hegel, bu anlamda devleti, aşkın, yüce, kutsal, sorgulanmaz ve kuşatıcı olarak görürken, topluma, toplumsal gruplara ve sivil topluma devletin amacına hizmet etmekten başka bir anlam yüklemeyiz (Çaha, 2007:27). Hegel, siyasi toplumdaki ayrı bir toplumsal alanın varlığını kabul etmekte fakat ortaya çıkan modern burjuva sivil toplumu üzerinde devletin hakimiyet kurmasının gerekli olduğunu söylemektedir. Hegel, devlete kutsallık atfettiğinden otoriter bir yönetim tarzını benimsemektedir.

Hegel, sivil toplumu, devlete bağlı olarak tanımlarken, Karl Marx (1818-1883), devletin sivil topluma bağımlı olduğunu ve onun sivil toplum tarafından belirlendiğini varsaymıştır (Erdoğan, 2005:679; Hira-Şan, 2009).

Hem Hegel hem de Marx özel çıkarların çatıştığı bir alanı ifade eden sivil toplumu burjuva toplumu (bürgerliche gesellschaft) ile özdeş kabul etmelerine (Gönenç, 2001:33; Kukathas, 1998:59) rağmen kavramı zıt anlamda kullanmaktadırlar. Her ikisi de bu özel çıkar çatışmalarının bir şekilde aşılabileceği düzeyde ahlaki bir birliğin sağlanabilmesinin yolunu aramaktaydı. Hegel'e göre bu çözüm devlette bulunabilirdi, çünkü devlet evrensel doğruları dile getirmekteydi (Gülalp, 2002:277; Çaha, 2007:30). Marx, burjuvazi ile gelişen sivil toplumun, üretici güçlerin belli evrimsel gelişiminde ortaya çıkan bireyler arasındaki ekonomik ilişkilerin tümü olarak görmektedir (Çaha, 1994:82; Çaha, 2007:30; Doğan, 2002:170). Marx'a göre, devlet çıkar çatışmalarının dışında olmadığı için sivil toplumdaki çatışmalara çözüm getiremezdi (Karadağ, 2003:48). Devlet esasen sivil toplumun bir yansımasıydı, oradaki çelişkileri ve çatışmaları aynen içinde barındırmaktaydı (Erdoğan, 2005:679; Doğan, 2002:172). Marx sivil toplumu, eşit olmayan ilişkilerin mevcut

olduğu ve bireylerin piyasa aracılığıyla çıkar kavgalarına tuttuğu bir alan, devleti ise bu düzeni koruyan, toplumdaki bir ölçüde ayrılmış bir kurum olarak görmekteydi (Gülalp, 2002:277; Çaha, 1994:82). Marx'a göre, devletin amacı sivil toplumu aşmak değil aksine sivil toplumdaki mevcut ilişkilerin aynen devam etmesini sağlamaktır. Bu nedenle devletle beraber sivil toplum kaybolmaz, aksine yeniden üretilerek sömürüye dayalı ilişkilerin devamına yol açar (Doğan, 2002:172). Marx, devleti toplumsal ve ekonomik yaşamın tümünü kuşatıcı bir kurum olarak değil, bu alanları kuşatan sivil toplumun hizmetinde bir kurum olarak görür (Çaha, 2007:29).

Sivil toplumu, siyasi alanın dışında kalan toplumsal alan olarak gören ve bu alanın tanımlayıcı kriterinin ekonomi (McLaverty, 2002:306; Erdoğan, 2005:679; Çopur, 2009) olduğunu ileri süren Marx, sivil toplumun devlete hakim olduğunu (Gönenç, 2001:33) ve sivil (burjuvazi) toplumun altyapı, kapitalist devletin de bu topluma uygun bir üst yapı olduğunu ileri sürerek devletle sivil toplumun bütünleşik yapılar olduğunu ifade eder (Gülalp, 2002:277; Karadağ, 2003:49; Mardin, 2008:15; Erdoğan, 2005:679).

Marx'a göre, devlet, kapitalizmin temel unsuru olan özel mülkiyeti koruyan kamusal kurumdur. Sivil toplumdaki çelişkilerin çözülmesi, özel mülkiyetin ortadan kaldırılması ile gerçekleşebileceği için bu şekilde hem devlet hem de sivil toplum ortadan kalkacak ve kamusal alan ile özel alan ayrımı anlamsız hale gelecektir (Gülalp, 2002:277). Kısacası, Marx'a göre, sivil toplum, üretim ilişkilerinin, dolayısıyla sömürme-sömürülme ilişkisinin olduğu alan olduğu için olumsuz bir alandır (Çaha, 2007:30).

3. GÜNÜMÜZDE SİVİL TOPLUM KAVRAMI

Batılı toplumlarda sivil toplum-politik toplum ilişkisi açısından biri İngiltere ve Amerika'da uygulanan Anglo-Sakson model, diğeri ise Fransız modeli olmak üzere iki farklı geleneğe söz edilebilir. Anglo-Sakson model, toplumun yukarıdan aşağıya doğru şekillendirilmesinin söz konusu olmadığı birey eksenli, instrumental devlet anlayışına dayanan liberal geleneği ortaya çıkarmıştır. Fransa modeli ise, toplumun yukarıdan aşağıya doğru şekillendirildiği, devlet eksenli, transandantal ve totaliter devlet anlayışını ön plana çıkarmaktadır. Dolayısıyla sivil toplum-politik toplum ilişkisinin günümüzde de bu anlayışlara uygun olarak biçimlendiği (Hira-Şan, 2009) söylenebilir.

3.1. Demokrasi Bağlamında Sivil Toplum

İnstrumental çerçevede devlete yaklaşan liberal gelenek çeşitlilik, farklılık ve pluralizme vurgu yapmaktadır. Devleti amaç olarak alan transandantal geleneğin tersine İInstrumental (liberal) gelenekte, devlet alanı anayasal hükümet, insan hakları, bireyin önceliği ve piyasa ekonomisiyle sınırlı tutulur ve dolayısıyla bu gelenekte sivil toplumu besleyen anlayışın damarları açık biçimde ortaya çıkar. Kavrama bu açıdan bakıldığında günümüz sivil toplum anlayışına zemin hazırlayacak devlet çözümlemesi, devleti bir araç olarak algılayan ve onu bireylerin insan olmaktan dolayı doğal olarak sahip oldukları hakların koruyucusu ve gözeticisi durumunda olarak algılayan ikinci düşünceye daha uygundur (Abay, 2009).

Soğuk savaş döneminin iki kutuplu dünyasının sona ermesiyle, pek çok devlet yeni sosyal durumlarla karşı karşıya kalmıştır. Daha önce dikkate alınmayan ve sürekli ertelenen bireysel taleplere cevap verebilecek yeni düzenlemelere ihtiyaç duyulmuştur. Bu durum, sivil toplum temeline dayalı demokrasi taleplerinin artmasına sebep olmuştur (Hira-Şan, 2009).

1980'lerde sivil toplum kavramı, Sovyet Rusya'da ve Doğu Avrupa ülkelerinde bireysel haklara vurgudan çok devletin demokratik olarak dönüştürülmesi bağlamında yeniden canlanmıştır. Bu süreçte temel referans, bireysel haklardan demokrasiye geçiş; sivil toplumun demokratik bir toplum yaratılmasında, devlet-toplum-birey ilişkilerinin demokratik bir şekilde düzenlenmesinin sağlanmasındaki rolü olmuştur (Keyman, 2004; Yıldırım, 2003:232). Bu canlanma, liberal demokrasinin devlet/parti ekseninde işleyen yapısının sivil topluma doğru yaygınlaşmasına yol açmış ve böylece hem sivil toplum hem de devlet demokratikleşme yoluna girmiştir.

Sivil toplum kavramının tekrar gündeme gelmesinin nedeni, Orta ve Doğu Avrupa'daki gelişmelerdir. Polonya, Doğu Almanya, Çekoslovakya ve Macaristan gibi ülkelerde, sosyalizmin pratikteki yanlış uygulamalardan kaynaklanan başarısızlığı, söz konusu totaliter toplumların aydınlarını yeni meşruiyet arayışlarına itmiştir. Sivil toplum, totaliter ülkelerde aydınların bu doğrultudaki arayışlarının sonucu olarak gündeme gelmiştir (Hira-Şan, 2009). Bu bağlamda sivil toplum, totaliter/otoriter rejimlerden demokrasiye geçiş sürecinin anahtar kavramı, demokratik toplum yönetiminin temel kurucu ögesi ve bireysel hak ve özgürlükler alanının genişlemesinin en önemli etkeni olarak kabul edilmektedir. Sivil toplum ayrıca meşruluğun, etkin ve verimli toplum yönetiminin, demokratik sorumluluk ilkesinin, şeffaf devlet örgütlenmesinin devlet-toplum ilişkilerinin düzenlenmesi sürecine yerleştirilmesini sağlayan bir alandır (Keyman, 2009; Erözden, 2004:61-62).

Sivil, yani uygar toplum devletin üzerinde yükseldiği toplumsal tabanı ifade ettiği için sivil toplum sadece demokratik devletle değil, bütün türlerini kapsar biçimde modern devletle örtüşmektedir. Sivil toplum ile demokratikleşme arasında mutlak bir paralellik bulunmamaktadır (Erözden, 2004:67). Sivil toplumun mikro dünyalarında çok sayıda çatışma ve güç odakları ve bunun sonucunda sömürü, baskı ve dışlama noktaları da söz konusu olabilir. Dolayısıyla sivil toplum kendiliğinden bir düzen ya da denge halini yansıtmadığı gibi sivil toplum kuruluşları da çelişkili ve değişken yapıda olabilirler. Değişik dönemlerde demokratik projeye katkıda bulunabilir, ilgisiz kalabilir veya düşman olabilirler (Yıldız, 2004:90). Sivil toplum tek başına demokrasi için yeterli olmadığı gibi aynı şekilde de demokrasi tek başına sivil toplum için yeterli değildir. Sivil toplumdaki çoğulcu, gönüllü ve özerk örgütlenmelerin bütün bu olumsuzlukları aşip demokratikleşme sürecine destek vermesi demokratik değerleri tam anlamıyla benimsemesiyle mümkündür. Bu değerleri özümsemiş sivil toplumun bulunduğu ve güçlü olduğu toplumlarda demokratikleşme sürecinin daha sağlam temellere oturduğu, bu değerleri taşımayan örgütlenmelerin bulunduğu yerlerde de demokratikleşme hareketlerinin zamanla otoriter bir yapıya dönüştükleri bilinmektedir.

Kamusal alanda faaliyette bulunan sivil toplumdaki hareketlenmeler ve örgütlenmeler ne kadar çeşitli, ne kadar çoğulcu bir yapı arz ediyorsa ve birbirleri üzerinde hakimiyet kurmaksızın yaşayabiliyorlarsa bu örgütlenmelerin o derece demokratik olduğu söylenebilir (Tunçay, 2009a; Köker, 2004:100; Yıldırım, 2003:228; Bayraktar, 2005:22).

Günümüzde kapitalist ve liberal demokrasilerdeki sivil toplum savunucuları devletle sivil toplum arasındaki ilişkinin hayati olduğunu ve aralarında diyalektik bir ilişki olduğunu ileri sürmektedirler. Bu anlamda, sadece demokratik devletin demokratik bir sivil toplum yaratabileceğini ve sadece demokratik bir sivil toplumun demokratik bir devleti yaşatabileceğini iddia etmektedir (McLaverly, 2002:311; Tosun, 2005b:140; Gönenç, 2001:50; Abay, 2009). Öte yandan herhangi bir yerde sivil toplumun demokratik niteliklerinin ön plana çıkması orada siyasal kurumsallaşma açısından demokratik unsurların gelişip gelişmediğine, kültürel yapısına ve insan potansiyeline bağlıdır. Böyle bir yapının demokrasiye zemin hazırlayacak tarzdaki varlığı söz konusu ise sivil toplumla devletin birbirlerine olan karşılıklı gereksinimi demokratik sürece büyük katkı sağlar.

Günümüzde, sivil toplumun en önemli işlevi demokrasinin yerleşmesi ve gelişmesinde görülmektedir. Demokrasinin tabandan tavana doğru yaygınlaşması, politik kadroların yetişmesi, siyasal partilere sosyal bir taban teşkil edilmesi ve devlet üzerinde sınırlayıcı bir mekanizma rolünün oynanması gibi konularda sivil toplum çok kritik bir öneme sahiptir.

Güçlü bir sivil toplum, devlet gücünü elinde bulunduran yöneticilerin iradelerini sınırlandırmakta ve bunların birer tirana dönüşmesinde önemli bir engel teşkil etmektedir. Kısaca canlı, dinamik, renkli, katılımcı, araştırmacı ve politik mekanizmayı etkileyici bir sivil toplum bugün artık demokrasinin olmazsa olmazını (sine qua non) oluşturmuş durumdadır (Çaha, 2005b:692; Gönenç, 2001:50).

3.2. Otoriter Sistemlerle Bütünleşen Sivil Toplum Anlayışı

Keyman, devletin sivil toplumdan daha güçlü ve belirleyici olduğu ve sivil toplumun yasaklandığı ya da yok edildiği rejimlerin *totaliter*, sivil topluma belli derecede özgürlük verilmeyle birlikte sivil toplum üzerinde güçlü devlet denetimi kuran rejimlerin ise *otoriter* olarak sınıflandırıldığını (2009) ifade etmektedir. Nitekim, Marksist temelli Doğu Avrupa sistemleri, rejim konusuna ağırlık vermiş ve sivil toplumu rejimin temel ilkeleri etrafında şekillendirmeye çalışmışlardır. Bu durum bireycilik, hak ve hukuka bağlılık gibi ilkelerin göz ardı edilmesine neden olmuş (Karadağ, 2003:49) ve buralarda sivil toplum rejimin temel değerlerine göre değişime uğramıştır.

Devlet dışı alan olarak sivil toplum başıboş bırakıldığında burada eşitlikçi, katılımcı ve demokratik bir yapılanmanın olacağını garantisi de yoktur (Gülalp, 2002:285-286; Tosun, 2005b:130). Dolayısıyla, devletin baskıcı tutumunun arttığı veya sivil toplumun demokratik değerleri üretmede yeterince güçlü olmadığı durumlarda mevcut demokrasinin biçimselliğe kayarak, demokratik içeriğini kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kaldığı ileri sürülebilir (Tosun, 2005b:129).

Bir sosyal grubun salt resmiyet dışı olması 'sivil' olmasını sağlamaz. Sivil olmayan grupların demokratikleşme projesine katkı sağlayamayacağı açıktır. *Eğer sivil toplum maksimalist ve uzlaşmaz çıkar gruplarını veya anti-demokratik amaç ve yöntemleri içeriyorsa demokrasinin gelişmesi ve derinleşmesine katkı sağlayamaz* (Yıldız, 2007:57). Bu tür örgütlenmelerin tam aksine totaliter rejimlere destek vermesi kaçınılmazdır.

Demokrasilerde devlet hukuk ile sınırlı olup vatandaşların hizmetinde olmaktan başka amaç taşımadığı halde, hukuk devletinden çok *ideolojik devlet* görünümünde olan anti-demokratik sistemlerde devlet kendi ideolojisine yakın olan gruplara imtiyaz dağıtmakta ve bu ideolojiye uzak olan grupları ise büyük ölçüde sınırlandırmaktadır (Çaha, 2005b:689).

Giddens, devletin peşinen kötü ve sivil toplumun iyi olarak kabul edilmesini eleştirmekte ve sivil toplumun liberaller tarafından çoğulcu ve devlet dışı alan olarak

doğrudan olumlanmasını, toplumdaki güç ve tahakküm ilişkilerinin maskelenmesi anlamına geldiği için yanılıcı ve sorunlu bir yaklaşım olarak görmektedir (Yıldız, 2004:90). Nitekim, Foucault da, modern devletin sivil toplumun derinliklerine dalan yok edici özelliklerine dikkat çeker ve *Büyük Göz*'ün çeşitli yönetme teknolojileri, sınırsız bir yönetme tutkusuyla sivil toplumun içinde dağılmış durumda olduğunu (Yıldırım, 2005:63) ve sivil toplumun bu nedenle pek masum olmadığını vurgular. O, sivil toplumu, temelde merkezileşmiş politik iktidarın doğal bir alanı olarak görmektedir. Çünkü, hapisaneler, okullar, hastaneler ve diğer disipline edici kurumlardan oluşan söz konusu alandaki kurumlar bizzat iktidar ilişkilerinin üretildiği mekânlardır (Yıldız, 2004:90). Giddens ve Foucault, sivil toplumun liberaller tarafından toplumdaki güç ve tahakküm ilişkilerini örtbas etmek için kullanıldığını ve sivil toplumun devletin denetiminde olduğunu iddia etmekte ve sivil toplumu bu anlamda eleştirmektedirler.

Robert Putnam İtalyan siyasetiyle ilgili (Making Democracy Work) adlı çalışmasında Kuzey İtalya'da 12. yüzyıla kadar götürülebilen yurttaşlık ya da sivil toplum geleneklerinin demokrasiye herhangi bir katkısının olmadığını ve sonuçta İtalyan faşizminin kuzeydeki Po Vadisi'nde doğmasına, gelişmesine ve güçlenmesine engel olamadığını ve Komünist Doğu Almanya'nın 1988'de 16.7 milyon toplam nüfusunun yaklaşık üçte birinin örgütlü olmasına rağmen Doğu Alman Komünist devletinin Doğu Avrupa'daki diğer birçok Komünist devletten daha diktatör ve baskıcı olduğunu ileri sürmektedir (Therborn, 1999:63-64). Dolayısıyla sivil toplumun her durumda demokrasiye destek verecek şartları taşımadığı, sivil toplumun tek başına demokratik sistemi oluşturmaya yetmediği anlaşılmaktadır.

Hırvatistan'da, Yugoslavya'nın dağılması dönemindeki iç savaşta savaş suçu işlediği iddia edilen bir Hırvat general'in BM Mahkemesi ilk derece dairesi tarafından cezalandırılması ve toplu mezarların araştırılması girişimleri, başta gazi dernekleri olmak üzere birçok sivil toplum kuruluşunun gösteriler düzenlemesine yol açmıştır (Erözden, 2004:64-65). Hırvatistan örneğinde savaş suçları kovuşturması gibi demokratik hukuk rejiminin temellerine ilişkin bir noktada bütün şiddetiyle ortaya çıkan sivil muhalefetin, sivil toplumun ve STK'ların her zaman ve her koşulda demokrasi öncüsü ya da yandaşı kimliğiyle ortaya çıkmayabileceğini, bazı koşullar altında sivil toplumun reform ve demokratikleşme karşıtı bir çehre kazanabileceği görülmektedir (Erözden, 2004:62).

Sovyet karşıtı bir yapıya sahip olan sosyalist Yugoslavya'da, diğer Doğu Bloku ülkelerinin aksine devlet zayıf, sivil toplum ise son derece güçlüdür. Muhalefet lideri Joviç, 1990'ların sonunda Yugoslavya'da sivil toplumun daha az devlet değil daha güçlü ve daha

otoriter bir devlet isteğiyle harekete geçtiğini söylemektedir. Öte yandan Macaristan'daki yabancı düşmanı hareketler ve Estonya'daki Rus kökenli etnik azınlığın haklarını kabul ettirmesinin önündeki sivil engeller de (Erözden, 2004:66) demokratik rejime özgü ilkelerin kurumsallaşmadığı toplumsal yapılarda sivil toplum unsurlarının her zaman demokrasi yanlısı bir tutum sergileyebileceğini göstermektedir.

Doğu Avrupa'daki işçi temsilcileri totaliter devlete ve bunun temsilcisi olan komünist partiye karşı muhalefet ederken, Türkiye'de işçi temsilcisi olan sendikaların temsil ettikleri kitlelerin aleyhinde militarist politikalara destek vermesi ancak sivil toplumun liberalize olmadığıyla açıklanabilir (Hira-Şan, 2009).

Özdalga, sivil toplumun gelişmesini sadece ortodoks ve köktenci din biçimlerinin engellemediğini, laik ideolojilerin de otoriter rejimlere hizmet ettiğini ileri sürmektedir. Bunun bir örneği, Sovyetler Birliği, başka bir örneği de, denetim sistemi Sovyet komünizmi kadar totaliter olmasa da Kemalizm'dir. Kemalizm adına birçok önemli laikleştirici reform yapılmış olmakla birlikte dinamik bir sivil toplumun gelişmesine katkıda bulunabilecek türden örgütlenmelerin gelişiminin aynı ideoloji adına engellendiği de bir gerçektir. Özellikle bu örgütlenmeler İslami bir eğilime sahip olduklarından, Türk laikliğinin otoritarizmi daha da kısıtlayıcı ve kesin olmuştur (1999:110).

Toros, Osmanlı-Türk çizgisinin sivil topluma baskı yaptığını ve çoğu olaylarda aşağıdan yukarıya doğru ortaya çıkabilecek toplumsal uzlaşma oluşumuna izin vermediğini ve buna göre, herhangi bir kimsenin Türkiye'de demokrasinin pekiştirilmesine yardımcı olacak bir sivil toplumu beklememesi (2007:398) gerektiğini karamsar bir şekilde ifade etmektedir.

Türkiye'de STK kavramı, sivil toplumu "kuruluşlar"la sınırlı tutmaktadır. 'Kuruluş' ise Emniyette kaydı bulunan resmi kurumlara işaret eder. Dolayısıyla devlet, bu kavramı kendi sivil toplumuyla sınırlandırmaktadır. Emniyette kaydı bulunmayan, dernek, sendika ya da vakıf hüviyetine sahip olmayan oluşumlar sivil toplum olamaz. Bu da dinî cemaatlerin, tarikatların, etnik varlıkların, mezhep gruplarının, arkadaşlık gruplarının, sosyal hareketlerin ve spontane sosyal oluşumların sivil toplumun dışına çıkması anlamına gelir. Devlet STK kavramıyla böylece sivil toplumu, siyaset biliminde ve demokratik toplumlarda sahip olduğu anlamın dışına çıkarmakta ve resmi bir alanla özdeş tutmaktadır. Bu da sivil toplumun, "devletin sivil toplumu" olması anlamına gelir (Çaha, 2009).

Çaha, Türkiye'de, sivil toplum kavramını son derece otoriter, hatta totaliter bir toplum modeli için kullananların sayısının azımsanmayacak kadar fazla olduğunu ve devletin

dayattığı sivil toplum anlayışının, 28 Şubat sürecinde bu kavramı bir kisve olarak kuşanan grupların şahsında pratik hayatta açıkça sergilendiğini ifade etmektedir. 28 Şubat, siyasi ve ekonomik süreci daraltan bir manevra olmanın yanında, devletçi bir sivil toplum anlayışının da geliştiği bir dönem oldu (2009).

1980'lere kadar sivil toplum, sol kesim tarafından, Marksist ideoloji içinde çok sevilen bir kavram değildi. Çünkü ilk ortaya çıkışıyla sivil toplum burjuva toplumu demektir. O dönemde sivil toplum içinde haklara sahip olanlar ne işçiler, ne tarımdan şehre gelenler, ne de kadınlardı, sadece burjuva erkekleriydi. O yüzden uzun yıllar sivil toplumdan konuşmak, burjuva toplumundan konuşmak anlamına gelirdi. Marksistler için önemli olan sivil toplum değil, kapitalist ilişkilerdi, emeğin sömürülmesiydi, sivil toplum fena bir kavramdı (Keyman, 2004). Bununla birlikte 1980'lerde Sosyalist ideolojinin hakim olduğu Doğu ve Orta Avrupa ülkelerinde ve Sovyetler Birliği'nde rejimin çözülmeye başlaması ile birlikte sivil toplum kavramı yeniden canlanmaya başlamış ve bu ülkelerde kavram totaliter rejimlere karşı muhalefetin en önemli dayanak noktalarından biri olmuştur. Bu durum Marksist düşüncenin sivil toplumla ilgili tavrını gözden geçirmesine ve sol düşünürlerin söz konusu ülkelerdeki bu çözümlülikle birlikte devletin her şey olmadığını farkına vardıkları ve bu konuda düşünceler geliştirmeye başladıkları söylenebilir.

Günümüzde sivil toplum kavramını popüler hale getiren ve Marksist literatürde sivil toplumla ilgili tartışmalarda ilk akla gelen düşünür, Antonio Gramsci (1891-1937)'dir (Çaha, 1994:82). Sivil toplumu, politik toplumun dışında kalan bir alan olarak gören (Çaha, 2009) Gramsci'de sivil toplum ve devlet arasında bir karşıtlığın bulunduğu muhakkaktır (Doğan, 2002:207). Gramsci, devleti siyasal toplumla özdeş kabul eden anlayışın yerine (Gönenç, 2001:37) devletin, siyasi toplum ile sivil toplumun toplamından oluştuğunu ileri sürmektedir (Çopur, 2009; Doğan, 2002:213; Karadağ, 2003:49; Pietrzyk, 2003:39). Hegel'den, farklı olarak Gramsci, Marksist geleneğe uygun olarak, devleti tarihin kuşatıcı, soyut bir sonu ve kolektif çıkarların bir temsilcisi değil, aksine özel bir başka deyişle, hegemonyayı elinde bulduran grubun çıkarını savunan bir araç olarak görmektedir (Çaha, 2007:31-32). Özellikle Marksist düşüncede devlet-sivil toplum özdeşliği genel kabul görmesine rağmen marksist bir düşünür olan Gramsci devlet-sivil toplum ayrımına giderek bu anlamda Marx'tan çok Hegel'in düşüncesini takip etmiştir. Fakat Marx'ta olduğu gibi devleti, kutsallaştırma yerine sosyalizme geçişte sivil toplum tarafından dönüştürülecek bir araç olarak görmüştür. Ayrıca, Gramsci'ye göre, sivil toplum, siyasi hegemonyaya doğallık görüntüsü veren bir araç olarak kullanılmakta ve hegemonyayı elinde bulduran grubun çıkarına hizmet etmektedir.

Gramsci'nin analizinde, cebri ve hukuki egemenlik araçlarına sahip (bürokrasi, polis, yargı teşkilatı, ordu) devlet veya siyasi toplum ve kültürel hegemonya sayesinde toplum içinde kendi değerlerini yaygınlaştıran sivil toplum olmak üzere başlıca iki üst yapı vardır. Sivil toplumun ilkesi hegemonya, devletin ilkesi ise tahakkümdür yani kültürel politikanın alanı olan ve ekonomiden ayrı olan sivil toplum rıza üretir, siyasi toplum yani devlet ise cebir ve tahakküm üretir. Sivil toplum sadece maddi ilişkiler değil, manevi ve entelektüel hayatın bütününe kapsar. Sivil toplum egemen değerler kültürünü temsil eden kurumlar, ideolojiler, pratikler ve öznelerin oluşturduğu bütündür. Bunlar kapitalist toplumun hakim sınıfının kendi değerlerini topluma nüfuz ettiren araçlarıdır (Erdoğan, 2005:680). Sadece açıkça siyasi olan kurumlar (çıkar grupları ve siyasi partiler) değil, aileler, okullar, kiliseler ve medya içinde de hakim sınıfın değerleri topluma yayılır (Bayraktar, 2005:11). Gramsci'ye göre, devlet sürekliliğini sağlamak için deyim yerindeyse, hegemonyanın (toplumu biçimlendiren genel irade) sert yüzünü, yani zor ve ceza boyutunu teşkil ederken, sivil toplum hegemonyanın ikna boyutunu oluşturur (Çaha, 2007:32).

Marx'ın aksine, Gramsci'de sivil toplum, alt yapısal bir alana değil, üst yapısal bir alana işaret eder. Bu anlamda Gramsci, sivil toplum kavramına ilişkin anlayışını Marx'tan değil, Hegel'den almıştır. O'na göre, hegemonyanın biri politik, biri de kültürel olmak üzere iki ayağı bulunmaktadır. Politik ayağını devlet oluştururken, kültürel ayağını da sivil toplum oluşturur (Çaha, 2007:31). Sivil toplumu, bir sosyal grubun bütün toplum üzerinde yürüttüğü kültürel hegemonya olarak anlayan Gramsci için sivil toplum olumsuz değil olumlu bir alandır. Önemli olan hegemonya ile karşılıklı etkileşim içinde olan siyasal toplum ile sivil toplumu birleştirmektir. Süreci tersine çevirmek yapılması gereken şeydir. Bu şekilde hegemonyanın siyasal ayağını oluşturan devlet ile kültürel ayağını oluşturan sivil toplum işleyişini tersine çevirerek hegemonyaya son verilebilir (Çaha, 1994:82).

Gramsci, hegemonyaya dayalı olan sivil toplumun gelişmesi ve yaygınlaşmasıyla ilgili sürecin tersine çevrilmesinde aydınlara özel bir görev yüklemektedir. Marx'ın kapitalist toplumun dönüştürülmesi için öne çıkardığı proleterya sınıfının yerine, Gramsci, aydın sınıfını yerleştirir. Onun için aydın sınıfı sivil toplumla devlet arasında olduğu gibi bu iki alan ile hegemonya arasında da hem örgütleyici hem de bağlayıcı bir rol oynar. Aydın sınıf toplumdaki yaygın ekonomik, siyasal ve kültürel alanlardaki fonksiyonlarını kullanmak suretiyle politik toplumu sivil toplum içinde eritmenin yanı sıra, sivil toplumun hegemonyayı dönüştürecek şekilde genişlemesinde de önemli bir rol oynar ve böylece hegemonya el değiştirir ve buna bağlı olarak da devletsiz bir sivil toplum kaçınılmaz hale gelir (Çaha,

2007:33). Bu aşamada sivil toplumun, sivil toplum-devlet ikiliğinin aşılmasından sonra da varlığını devam ettireceği söylenebilir.

Gramsci, politik toplumun sivil topluma yedirilmesi suretiyle, sivil topluma dolaylı olarak bağlı bulunan ekonomik alt yapının da dönüştürüleceğini ve *düzenlenmiş toplum* adını verdiği bir toplumun ancak sivil toplumun politik toplumu içerecek kadar yaygınlaşmasıyla mümkün olabileceğini düşünür. Bir bakıma politik toplumun kapsadığı, işgal ettiği tüm alanların sivil toplum tarafından işgal edilmesi gerekir (Çaha, 2007:32-33; Doğan, 2002:223).

Cohen ve Arato sivil toplumu iktisadi toplumdan olduğu kadar, partiler, siyasi örgütler ve siyasi “kamu”lardan (özel olarak parlamentolardan) oluşan siyasi toplumdan da ayırmak gerektiğini belirtmektedirler. Çünkü, siyasi toplum iktidarın denetimi ve ele geçirmesiyle ilgilidir. Oysa sivil toplumun siyasi rolü daha çok, demokratik dernek hayatı ve kültürel kamu alanındaki serbest tartışma yoluyla siyasi karar alma süreçlerini etkilemekle ilgilidir (Erdoğan, 2005: McLaverty, 2002:306).

Cohen ve Arato'nun üçlü ayırımına göre (ekonomik, politik ve sivil toplum), ekonomik toplum, klasik politika bilimi literatüründe “baskı ve çıkar grupları”nın örgütlenme ve faaliyet alanını, politik toplum devlet iktidarının yasama, yürütme ve yargı işlevlerini yerine getiren örgütlü birimlerini ve bu iktidarı “ele geçirmeyi amaçlayan” örgütler olarak siyasi partileri ve bunların faaliyetlerini anlatırken sivil toplum, bu kurulu iktidar düzeni ile onun sosyo-ekonomik payandalarının dışında kalan alanı ifade etmektedir (Köker, 2005:118).

SONUÇ

Sivil toplum kavramı, eski Yunan'daki ilk kullanımı ve daha sonra 18. yüzyılda gündeme gelişi ve günümüzde tekrar popüler olması sırasında büyük değişim ve dönüşümler geçirmiştir.

Sivil toplum kavramı, Eski Yunan'da ilk kullanılışından 18. yüzyıla kadar bir devletin üyesi olmakla özdeş anlamında kullanılmaktaydı ve bu dönemde sivil toplum ve devlet kavramları henüz ayrılmamıştı. Avrupa'da 18. yüzyıldan sonra başlayan sivil toplum-devlet ayrışması sürecinin arka planında aydınlanma felsefesi, burjuvazinin doğuşunu hazırlayan ekonomik gelişmeler ve bu perspektifte oluşan siyaset anlayışının etkisinin olduğu söylenebilir. Tarihsel anlamda sivil toplum ve devletin kopuşu, serbest pazar ekonomisi anlayışıyla birlikte bireylerin ve bağımsız toplulukların, kendi kendilerine organize ettikleri ekonomik faaliyetlerini devletten ayrı düşünmeyi ve giderek hak ve özgürlükleri devlete karşı

özerk bir alan olarak tanımlamalarıyla olmuştur. Öte yandan, sivil toplum-devlet ayrışması totaliter düşünce geleneğince sonuçlandırılmıştır. Bu gelenekte, sivil toplum, totaliter düşünce önünde aşılması zorunlu bir engel olarak görüldüğünden, sivil toplumun nasıl ele geçirileceği ve kontrol altına alınacağı için odak noktasını oluşturmuştur. Günümüzde ise sivil toplum kavramı, daha fazla özgürlük ve demokrasi taleplerinin bir aracı olarak gündeme gelmektedir.

Sivil toplum kavramı, geçirdiği bu dönüşümler sonucunda, devlet ile özdeş olmaktan başlayıp, bir noktada devlet ile aynı şeyin (yani modern toplumun) iki ayrı yüzü olmaktan geçti ve sonuçta devlete yardımcı veya dengeleyici bir güç noktasına geldi.

Günümüzde sivil toplumun devlet alanı dışında olduğu tartışmasız kabul edilmektedir. Öte yandan sivil toplumun devlet alanı dışında olmakla birlikte devlete karşı, zıt bir alan olmadığını da söylemek gerekir.

Bu çalışmada sivil toplum kavramına yön veren, Aristo, Locke, Paine, Ferguson, Tocueville, Bodin, Hobbes, Hegel, Marx ve Gramsci gibi belli başlı düşünürlerin kavramın geçirdiği değişim ve dönüşümlere olan katkısı analiz edilmiştir.

KAYNAKÇA

- ABAY, Ali Rıza. (08.04.2009), *Sivil Toplum ve Demokrasi Bağlamında Sivil Dayanışma ve Sivil Toplum Örgütleri*, <http://iibf.ogu.edu.tr/kongre/bildiriler/pdf>.
- AKTAY, Yasin. (16.04.2009), *Sivil Toplum ve Sıkıntıları: Oryantalizm, Şiddet, Vesaire...*, <http://www.siviltoplum.com.tr/?ynt=iceriklist&tur=kitap&order=9..1&icerik=7&mm=200&stt=2>,
- BAYRAKTAR, S. Ulaş. (2005), *Hangi Sivil toplum, Nasıl Bir Demokrasi? 1990'ların Türkiye'sinde Sivil Toplum(lar)*, Sivil Toplum, 3 (9), s. 9-24.
- BECKMAN, Björn. (1999), *Demokratikleşmeyi Açıklamak: Sivil Toplum Kavramı Üzerine Notlar*, (Editörler: Elisabeth Özdalga, Sune Persson), Sivil Toplum, Demokrasi ve İslam Dünyası, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- ÇAHA, Ömer. (2005a), *Sivil Toplum Üstüne*, (Editor: Lütfi Sunar), Sivil Toplum ve Demokrasi, Kaknüs Yayınları, İstanbul.
- (2005b), *Sivil Toplumun Türkiye'deki Sorunları*, 21. Yüzyılın Eşiğinde Türkiye'de Siyasal Hayat, (Editörler: Selahaddin Bakan, Adnan Küçük ve Ahmet Karadağ), Aktüel Yayınları, Cilt 2, İstanbul.
- (2007c). *Aşkın (Transandantal) Devletten Sivil Topluma*, Plato Film Yayıncılık, İstanbul.
- (1994d), *Osmanlı'da Sivil Toplum*, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Vol. 49, No. 3. ss. 79-99.
- (2003e), *Mahrem Kamusal Alan*, Sivil Toplum, (1), 2, 79-88.

- (05.02.2009f), *Bir Kez Daha Sivil Toplum Üzerine*,
<http://www.siviltoplum.com.tr/index.php?ynt=icerikdetay&icerik=46&id=100&yzd=2>
- CENGİZ, Kurtuluş-Küçükural, Önder-Tol, Uğraş Ural-Akşit, Bahattin. (2005), *Türkiye ve Ortadoğu'da Sivil Toplum Tartışmaları*, (Editor: Lütfi Sunar), Sivil Toplum ve Demokrasi, Kaknüs Yayınları, İstanbul.
- ÇOPUR, Hakan. (20.04.2009), *Teoriden Pratiğe Sivil Toplum*,
<http://www.ekopolitik.org/public/page.aspx?id=615>
- DOĞAN, İlyas, (2002), *Özgürlükçü ve Totaliter Düşünce Geleneğinde SİVİL TOPLUM*, Alfa Yayınları, İstanbul.
- ERDOĞAN, Mustafa. (2005), *Sivil Toplum: Bir Kavramın Anatomisi*, 21. Yüzyılın Eşiğinde Türkiye'de Siyasal Hayat, (Editörler: Selahaddin Bakan, Adnan Küçük ve Ahmet Karadağ), Aktüel Yayınları, Cilt 2, İstanbul.
- ERÖZDEN, Ozan. (2004), *Sivil Toplumun Karanlık Yüzü: Demokrasiye Geçiş Sürecinde Sivil toplumun Farklı Görünümleri, Hırvatistan Örneği*, Sivil Toplum, 2 (5), ss. 61-68.
- FİORAMONTİ, Lorenzo. (2005), *Civil Societies and Democratization Assumptions, Dilemmas and the South African Experience*, Theoria, pp. 65- 88.
- GÜLALP, Haldun. (2002), *Sivil Toplum: Kavramsal Bir Değerlendirme*, Cogito, Yapı Kredi Yayınları, Sayı: 32, İstanbul.
- GÖNENÇ, Ayşenur Akpınar. (2001), *Sivil Toplum Düşünsel Temelleri ve Türkiye Perspektifi*, Elektronik kitap (altkitap, www.altkitap.com).
- HOBBS, Thomas. (1995), *Leviathan*, (Çeviren:Semih Lim), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- HİRA, İsmail-ŞAN, Mustafa Kemal. (20.04.2009), *Türkiye'de Sosyo-Politik Sistem ve Sivil Toplum Arayışları*,http://www.sosyoloji.sakarya.edu.tr/turkiyede_sosyopolitik_sistem_ve_sivil_toplum.pdf
- HENDRİKS, Carolyn M. (2006), *Integrated Deliberation: Reconciling Civil Society's Dual Role in Deliberative Democracy*, Political Studies, Vol: 54, 486-508.
- KUKATHAS, Chandran. (1998), *İslam Demokrasi ve Sivil Toplum*, Türkiye Günlüğü, Sayı: 53, 57-67.
- KÖKER, Levent, (2004a), Röportaj: *Çoğulculuk Olmadan Demokrasi ve Sivil Toplum Olmaz*, Sivil Toplum, 2 (5), ss. 93-104.
- (2005b), *Soruşturma: Devlet mi? Sivil Toplum mu?*, Sivil Toplum, 3 (10), s.117-119.
- KARADAĞ, Ahmet. (2003), *Demokratikleşme ve Sivil Toplum: Liberal Düşünce Topluluğu Örneği*, Sivil Toplum, 1 (4), ss. 45-58.
- KEYMAN, Fuat. (2004), *Sivil Toplum, Sivil Toplum Kuruluşları ve Türkiye*, Sivil Toplum ve Demokrasi, Konferans Yazıları, (Yayına hazırlayan: Arzu Karamani), no 4.
- (20.04.2009), *Avrupa'da ve Türkiye'de Sivil Toplum*,
www.stgm.org.tr/egitim/docs/Avrupadaveturkiyedesiviltoplum%20%20f%20keyman.doc
- MARDİN, Şerif, (2008), *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, (Derleyenler: Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder), İletişim yayınları, İstanbul.
- MCLAVERTY, Peter. (2002), *Civil Society and Democracy*, Contemporary Politics, Volume 8, Number 4, pp. 303-318.
- MÜFTÜOĞLU, Aydın. (2003), *Liberal Kamusal Alan: Rawls'un Uzlaştırıcı Liberal Kültürü*, Sivil Toplum, (1), 2, ss. 31-43.
- MÜLER, Karel B. (2006), *The Civil Society-State Relationship in Contemporary Discourse: A Complementary Account from Giddens' Perspective*, BJPIR, Vol: 8, pp. 310-330.

- ÖZER, M. Halis. (2008), *Günümüz İtibariyle Sivil Toplum Kuruluşlarının İktisadi ve Sosyal Fonksiyonları*, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:7 Sayı:26, ss. 86-97.
- OLGUN, Hakan. (2005), *Kutsalın Havzasında Seküler Devlet ve Sivil Toplum*, Sivil Toplum, 3 (10), ss. 39-49.
- ÖZDALGA, Elisabeth. (1999), *Sivil Toplum Düşmanları*, (Editörler: Elisabeth Özdalga, Sune Persson), Sivil Toplum, Demokrasi ve İslam Dünyası, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- ÖZYILMAZ, Havva-DAĞTEKİN, Emine Gülin-PAYASLI-Oğuz, (2008), *Sivil Toplum Kuruluşları ve Meslek Örgütlerince Mimarlık*, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:7 Sayı: 26, ss. 206-222.
- ÖZBUDUN, Ergun. (1999), *Türkiye’de Sivil Toplum ve Demokratik Konsolidasyon*, (Editörler: Elisabeth Özdalga, Sune Persson), Sivil Toplum, Demokrasi ve İslam Dünyası, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- PIETRZYK, Dorota I. (2003), *Democracy or Civil Society?* Politics, Vol: 23, (1), pp. 38–45.
- SARIBAY, Ali Yaşar. (16.04.2009), *Sivil Toplum: Universitas mı, Societas mı?*, <http://www.siviltoplum.com.tr/?ynt=iceriklist&tur=kitap&order=9.1&icerik=7&mm=200&stt=2>,
- TOSUN, Gülgün Erdoğan. (2005a), *Birleştirici Demokrasi Devlet-Sivil Toplum İlişkisinin Yeniden Yapılandırılması için bir Analiz Aracı Olabilir mi?*, (Editör: Lütfi Sunar), Sivil Toplum ve Demokrasi, Kaknüs yayınları, İstanbul. .
- (2005b), *Türkiye’de Devlet-Sivil Toplum İlişkisi ve Demokratik Pekişmenin Önündeki Engeller*, (Editor: Lütfi Sunar), Sivil Toplum ve Demokrasi, Kaknüs yayınları, İstanbul.
- THERBORN, Göran. (1999), *Sivil Toplumun Ötesi: Demokratik Deneyimler ve “Ortadoğu”ya Uygunlukları*, (Editörler: Elisabeth Özdalga, Sune Persson), Sivil Toplum, Demokrasi ve İslam Dünyası, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- TOROS, Emre. (2007), *Understanding the Role of Civil Society as an Agent for Democratic Consolidation: The Turkish Case*, Turkish Studies, Vol. 8, No. 3, pp. 395–415.
- TUNÇAY, Mete. (05.02.2009a), *Sivil Toplum Kuruluşlarıyla İlgili Kavramlar*, <http://www.siviltoplum.com.tr/index.php?ynt=icerikdetay&iceri=46&id=98&yzd=2>,
- , (2009b), *Batı’da Siyasal Düşünceler Tarihi (Yeni Çağ)*, (Derleyen: Mete Tunçay), İstanbul Bilgi Üniversitesi, 3. Baskı, İstanbul.
- YILDIRIM, Murat. (2003), *Sivil Toplum ve Devlet*, C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 27, No: 2, ss. 226-242.
- YILDIRIM, Ergun. (2005), *Apolitik Politikaların İnşacısı Olarak Sivil Toplum*, Sivil Toplum, 3 (10), ss. 61-72.
- YILDIZ, Özkan. (2004), *Sivil Toplum, Demokrasi ve Çoğulculuk*, Sivil Toplum, 2 (5), ss. 85-92.
- (2007), *Sivil Toplum Örgütleri, ‘Özerklik’:Kamusal Bir Açılım*, Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, 6 (1), ss. 53-58.